

आदिवासी 'गोंड' जमातीच्या युवकांची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचे

अध्ययन

नरेश रोहीदास धुर्वे

सहयोगी प्राध्यापक,
तिरपुडे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपुर

Corresponding Author : dhurve.naresh@gmail.com

Communicated : 20.02.2022

Revision : 15.03.2022
Accepted : 25.03.2022

Published: 30.03.2022

सारांश :

जगातील सर्वच देशांमध्ये आदिवासी जमातीचे अस्तित्व आहे. विभिन्न देशांमध्ये त्यांना वेगवेळ्या नावाने संबोधले जाते. उदा. अमेरिकेत त्यांना रेड इंडियन्स (Red Indians) ऑस्ट्रेलियात एबोरिजिन्स (Aborigines) आणि युरोप खंडातील देशांमध्ये जिप्सी (Gypsy) या नावाने संबोधिले जाते. आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आदिवासींच्या समुहाला Tribal म्हणजे जमात या नावाने संबोधिले जाते. आजही आफ्रिका, आशिया आणि अमेरिका खंडामधील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी जमाती आहेत. युरोप खंडातील देशांमध्ये मात्र त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाले आहे. व होत आहे. यामुळे येथे जमात म्हणून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व ओळखणे कठीणप्राय झाले आहे. संख्यात्मकदृष्ट्या सर्वात जास्त आदिवासी जमाती आफ्रिका खंडानंतर केवळ भारतातच आहेत. वास्तविकता यांचे जिवन म्हणजे गंगेसारखे पवित्र, हिमालयासारखे उदार, व्यापक आणि धरतीमातेसारखे सहिष्णू आहे. निश्चितच ह्या आदिवासी समाजाच्या प्रती आत्मियता प्रस्तापित करणे म्हणजे परमेश्वराची खरी उपासना आहे. ख-या धर्माला स्विकारणे आहे आणि मानवतेची खरी आराधना आहे आणि हेच खरे तर समाजकार्य आहे. भारत हा एक विकसनशील देश असून २१ व्या शतकात त्याची वाटचाल सुरु आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. या कालावधीत भारताने अनेक क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. परंतु अजूनही काही भागांचा विकास काही अनुसूचित जमातींचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला नाही.

बीजशब्द : सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि आदिवासी विकास योजना

आदिवासींची ओळख :

आदिवासी समाज हा अनेक जमातीमध्ये विभागलेला आढळून येतो. त्यांचे निवास-स्थान, बोलीभाषा, प्रथा-परंपरा, संस्कृती वेगवेगळ्या दिसून येतात. आदिवासी कोणाला म्हणावे हे जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. काही विचारवंत, अभ्यास व सामाजिक कार्यकर्ते यांनी सुध्दा या समाजाला विविध नावे दिली आहेत. रिसेल, लॅस्ली, एल्विन, गॅमसन, शुबर्ट, मार्टिन, ए. व्ही ठक्कर यांनी या लोकांना अगदी प्राचीन (Aboriginal) किंवा अगदी मुळचे रहिवासी (Aborigines) म्हटले आहे. आदिम अगर आदिवासी (Primitive Tribes) असे नामाभिदान हट्टनेने केले आहे. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमात (Scheduled Tribes) असे म्हटले आहे. डॉ. दासांनी या लोकांचे वर्णन बुडत असलेली जमात (Submerged Humanity) असे केले आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने कोणत्याही देशातील मुळ रहिवासी यांना संबोधण्यासाठी आदिवासी ही संज्ञा वापरावी असे म्हटले

आहे. याच कारणामुळे संबोधण्याचा प्रघात रूढ झाला आहे.

आदिवासींची कौटुंबिक व सामाजिक जिवन:

आदिवासी जमात आजही आपल्या कौटुंबिक मुल्याची जोपासना करीत आहेत. वडीलधा-यांन मान सन्मान दिल्या जात आहे. आदिवासी जमातीमध्ये संयुक्त कुटुंब पद्धती आजही दिसून येत आहे. विभक्त कुटुंब पद्धती या जमातीमध्ये अस्तित्वात नाही. कौटुंबिक चालीरिती, रूढी परंपरा यांचे आजही जतन केल्या जात आहे. प्रतिष्ठा मुल्याची जोपासना केली जात आहे. समाजाप्रती सहकार्याची भावना व समाजसेवेची भावना आजही आदिवासीमध्ये दिसून येत आहे. गुण्यागोविंदाने सगळे जण मिळून मिसळून राहत असल्याचे दिसून येत आहे. एखादया कुटुंबावर संकट आले तर सगळे लोक एकत्र येवून त्या कुटुंबाला मदत करतात.

आदिवासी समाजात अनेक चालीरिती, रूढी, परंपरा आहेत. त्यांचे धार्मिक संस्कारदेखील वेगळे आहेत. या आदिवासी समाजात अनेक अंधश्रद्धा देखील आहेत.

जादुटोणा यावर त्यांचा विश्वास आहे. आदिवासी समाजातील झगडे, भांडणे मिटविण्याकरिता आदिवासींची पंचायत असते. या पंचायतीच्या माध्यमातून योग्य तो निर्णय दिला जातो व दोषींना शिक्षादेखील दिली जाते. आदिवासींचे सण—उत्सव देखील वेगवेगळे आहेत. या सर्वांचा परिणाम आदिवासींच्या सामाजिक जीवनावर होत असतो. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात पाहिजे त्या प्रमाणात आमलाग्र बदल घडविता येवू शकला नाही.

आदिवासींचे आर्थिक जिवन:

आदिवासी लोक जंगलात आपले जीवन जगत आहेत. जंगलात राहून जंगलातील कंदमुळे, फळे जमातीच्या गोळा करून त्यावर आपली उपजिविका करित आहेत. वन्य प्राण्याची शिकार करणे तसेच मोहाची फुले गोळा करून त्यावर आदिवासी आपले जीवन जगत आहे. जंगलातील लाकडे गोळा करून त्यांच्या मोठ्या बनविणे व त्या शहरात विकून येणा—या पैशावर आपला उदर निर्वाह करित आहेत. मोलमजूरी करित आहेत. तसेच काही आदिवासी शेती देखील करित आहेत महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीच्या उपजिविकेचे साधन शेती हेच आहे. स्वतःची शेती असणारे, दुस—याची शेती खंडाने करणारे किंवा दुस—यांच्या शेतीवर मोलमजूरी करणारे अशा तीन प्रकारचे लोक आदिवासी जमातीत आहेत.

आदिवासींचे शैक्षणिक जिवन :

आदिवासींच्या जीवनात शिक्षणाला महत्वाचे स्थान नाही. आदिवासी लोकांना शिक्षणाविषयी आवड नाही. कित्येक आदिवासी निरक्षर आहेत. आदिवासी महिला ह्या बहुतांशी निरक्षरच दिसतात. मुले देखील शाळेत शिक्षण घ्यायला जात नाही. मुलांना शिकवून काहीही उपयोग नाही. ही संकल्पना आदिवासींच्या मनात रूजली आहे. नोकरीपेक्षा आपली घरची कामे श्रेष्ठ असे आदिवासींना वाटते. शिक्षण न घेतल्यामुळे कित्येक आदिवासींना लिहता वाचता येत नाही. त्यामुळे त्यांच्या निरक्षरतेचा फायदा सावकार तसेच व्यापारी लोक घेत आहेत. शासकिय योजनांचा लाभ देखील ह्या लोकांना मिळत नाही. कित्येक शासनाच्या योजना या लोकांना माहित नाही. अशिक्षितपणामुळे नविन दुष्टीकोन देखील आदिवासी लोक स्विकारण्यास तयार नाहीत. अजूनही औषधी जडीबुटीचा हे लोक वापर करित आहेत. परंतु दवाखान्यामध्ये जाउन उपचार घेत नाहीत हे मात्र विशेष. गावच्या वैद्यानी दिलेले औषधावर त्यांचा आजही विश्वास आहे. विज्ञानाच्या नव नविन संशोधनावर आजही त्यांचा विश्वास नाही. चंद्राला देव मानणारे आदिवासी लोक आजही आहेत. असे असले तरी काही

प्रमाणात शैक्षणिक बदल थोड्या फार प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येत आहे.

अध्ययन पध्दती :

संशोधन कर्ता ज्या समाजात राहत आहे. वावरत आहे. त्या समाजातील युवकांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात येणा—या अडचणींनां दररोज सामना करावा लागत आहे. एक प्रकारे ते नैराश्याचे जिवन जगत आहेत. त्या घटकांचा अभ्यास होणे हे गरजेचे आहे. विकास प्रक्रियेत त्यांना समावून घेण्यासाठी समाज व शासनाने काय केले पाहिजे या उदापोह या संशोधनातून करण्याच्या प्रयत्न करून गोंड जमातीच्या युवकांचा सुक्ष्म अभ्यास करण्यासाठी व समस्या बाबत निराकरण करण्यासाठी समाजकार्य मध्यस्थी ची भूमिका विशद करण्यासाठी विषयाची निवड केली.

साहित्य परीक्षण :

नाद व सक्सेना या दोन संशोधकांनी भारतात प्रथमच आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीचे शास्त्रीय अध्ययन केले नाद, (१९५८) यांनी मध्यप्रदेशातील मंडला, बिलासपुर, दुर्ग, बालाघाट इत्यादी भागाचा प्रदिर्घ दौरा करून बैगा ह्या पोटजमातीचा अर्थाजनाच्या माध्यमाचा संखोल अभ्यास केला. सक्सेना यांनी नाद यांच्या अभ्यास पध्दतीचा उपयोग करून मध्यप्रदेशातील पश्चिम पर्वत रांगामध्ये राहणा—या आदिवासींचा अभ्यास करून पाच पोटजमातींची अर्थव्यवस्था सादर केली.

व्यास, (१९६७), यांनी राजस्थान, आन्ध्रप्रदेश, पंजाब व गुजरात येथे वास्तव्यास असलेल्या बनिया या आदिवासी जमातीचा ऐतिहासिक, सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा अभ्यास प्रस्तुत केला आहे. या तुलनात्मक अभ्यासात निरनिराळ्या प्रांतात राहणा—या बनिया समाजातील चालीरिती व रूढी यामध्ये असलेला फरक सांगितला आहे.

देवेन्द्र ठाकूर, (१९८६), यांनी बिहार मधली संथाल या आदिवासी जमातीच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाचा विस्तृत अभ्यास सादर केला आहे. संथाल समाजांना निरनिराळ्या योजनांना दिलेला प्रतिसाद व त्यांचा परिणाम या अभ्यासात पाहण्यात येते.

संशोधनाचे मूळ प्रश्न :

१. आदिवासींच्या राहणीमानावर कोणकोणत्या घटकांचा परिणाम होत आहे?
२. शिक्षणाचा सोयी उपलब्ध असूनही आदिवासी समाजातील युवक कोणत्या कारणाने शिक्षणात मागे आहेत?

३. सध्याच्या काळात आदिवासी जमातीची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक गरजा कोणत्या असू शकतात?

उद्देश :

१. गोंड जमातीच्या युवकांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती व आढाऱ्यांच्या स्वरूपांचे अध्ययन करणे.
२. आदिवासी युवकांना इतर समाजाच्या प्रवाहात येण्यास निर्माण होणा-या अडचणीचे तुलनात्मक अध्ययन करणे.
३. आदिवासींचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून शाश्वत विकास करणे

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन आराखड्याची निवड संशोधकाने केलेली आहे. यात वास्तविक तथ्यांचे, वैशिष्ट्यांचे वर्णनात्मक विवेचन प्रस्तुत करण्यात आले. या दृष्टिने अध्ययनाच्या संबंधात यथार्थ व संपूर्ण माहिती या विषयाशी संबंधित असलेल्या घटकांकडून प्राप्त करून घेण्यात आले तसेच हे विवेचन वैज्ञानिक स्वरूपाचे राहिल याचा प्रयत्न केल्या गेला आहे. या आराखड्याला अध्ययनाच्या उद्देशानुसार विकसित करण्याचा प्रयत्नही प्रस्तुत अध्ययनात केला आहे.

अध्ययनाचे क्षेत्र/विश्व :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी संशोधकाने नागपूर जिल्हातील रामटेक तालुका अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे. त्यात संशोधकाने अध्ययनासाठी या तालुक्यातील एकदर ४०० उत्तरदाते घेतले आहेत. त्यासाठी या विकास खंडातील ७० टक्यापेक्षा सर्वात जास्त आदिवासी लोक वास्तव्य करतात अशा क्षेत्राची/ गावांची निवड करण्यात आले. या सर्व आदिवासी लोकांची संख्या म्हणजे संशोधन विश्व होते. या विश्वातून एकदर ४०० आदिवासी युवकांना संशोधनात उत्तरदाते म्हणून घेण्यात आलेले आहेत.

विश्व व नमुना पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनाचे अध्ययन करण्यासाठी या क्षेत्रातून तथ्य संकलन करण्याकरिता संशोधनकर्त्याद्वारे संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला. कारण ह्या पध्दतीत अध्ययनकर्त्याद्वारे किती व्यक्तीची मुलाखत घ्यायची हे पुर्वीच ठरविण्यात आली होती. तसेच प्रत्येक वर्गात एककाचे प्रमाण काय हे समग्रच्या ज्ञात, गृहित व अनुमानित घडणीप्रमाणे ठरविण्यात आले होते. यात कोटा नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

तथ्य संकलनाची पध्दती व तंत्रे :

अध्ययन करतांना तथ्य संकलन करण्यासाठी प्राथमिक पध्दतीमधील मुलाखत अनुसूची पध्दतीचा वापर करण्यात

आले कारण तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसूची पध्दत ही अत्यंत उपयोगी पध्दत आहे.

संशोधन करतांना तथ्य संकलन करण्यासाठी द्वितीय पध्दतीमधे आदिवासींवरील अधिकृत लेखकांची पुस्तके, लेख, सामाजिक लेख, समस्येशी संबंधित पुस्तके, आदिवासी वार्तापत्रे, प्रस्तुत विषयावरील झालेले विविध शोध प्रबंध, शासनाचे परिपत्रके, वर्तमान पत्रातील बातम्या, तसेच स्वतःचे अनुभव संकलन इ. चा आवश्यकतेनुसार माहिती जाणून घेण्यासाठी उपयोग करण्यात आला.

प्रमुख निष्कर्ष :

उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणा-याचे प्रमाण सर्वाधिक (३९.३ टक्के) आहे. आदिवासी भागात उपलब्ध असलेल्या किमान शिक्षणाच्या सोयी ज्या उच्च माध्यमिक पर्यंत उपलब्ध आहेत. परंतु त्यानंतरच्या शिक्षणाच्या सोयी गावात व त्यालगत उपलब्ध नसल्याने व आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्याने पुढच्या शिक्षणात अडथळा निर्माण होत असल्याने पुढील शिक्षण अपूर्ण राहिलेले आहे. बहुसंख्येने राहत असलेल्या आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींसाठी शिक्षणाची स्थिती अत्यंत नाजूक आहे.

शेती हा कुटूंबाचा प्रमुख व्यवसाय असणा-यांचे प्रमाण सर्वाधिक (६४.५ टक्के) आहे. आदिवासींकडे असलेली शेत जमीन जास्त लोकांकडे आहे व ते शेतीवरच अवलंबून आहेत. तसेच शेती असूनही लोकांकडे सिंचनाची सोय उपलब्ध नसल्याने फक्त पावसाच्या पाण्यावर शेती करित असतात. फक्त पावसाळ्यात शेती करता येते तर इतर वेळेत रोज मजुरी करित असतात व आपली जीवनयापन चालवित असतात. तसेच शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्याने रोज मजुरीवर जावे लागते आणि नोकरीचे प्रमाण कमी दिसत आहे.

रूपये १०,०००-२०,०००/- उत्पन्न असणा-याचे प्रमाण सर्वाधिक ८८.० टक्के आहे. आदिवासी भागातील शेतकरी हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असतात. त्यामुळे पावसाच्या लहरीपणामुळे शेतीतून उत्पन्न निघत नसते. सिंचनाची सोय उपलब्ध नसल्याने ते वर्षभर शेती करू शकत नाही. तसेच महागडे बी-बिंयाने, रासायनिक खते, मजुरीचे दर गगनाला भिडलेले आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव यामुळे शेतीचे उत्पन्न कमी दिसून येते. तर काही शेतक-याकडे सिंचनाची सोय उपलब्ध असल्याने वर्षभर शेती करित असतात. पालेभाज्या, बागायत आणि सोबतच शेतीपुरक व्यवसायामुळे त्यांचे उत्पन्न थोडक्यात जास्त दिसून येत आहे.

२२-२५ वर्षे वय असणा-या मुलांचा विवाह होतो असे मत नोंदविणा-या उत्तरदात्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

१९-२१ वर्षे वय असणा-या मुलींचा विवाह होतो असे मत नोंदविणा-या उत्तरदात्यांचे प्रमाण हे सुध्दा जास्त आहे. आदिवासी समाजातील मुलां-मुलींचे विवाहाचे वय हे शिक्षणामुळे वाढलेले आहे. अनेक विचारवंतांनी आदिवासी समाजात बालविवाहाची प्रथा असल्याचे नमुद केलेले आहे. परंतु आता आधुनिक समाजाच्या संपर्कात आल्याने शिक्षणामुळे विवाहाचे वय वाढलेले आहे. पुर्वीसारखे बालविवाह दिसून येत नाही समाजात विवाहाविषयी जागृती निर्माण होताना दिसत आहे. मुलीसुध्दा शिक्षण पुर्ण करण्यासाठी शहरात येवू लागल्या आहेत. मुली आपले शिक्षण पुर्ण करण्यासाठी जागृत आहेत, उच्चशिक्षण घेत असल्याने मुलींचे विवाहाचे वय हे वाढलेले आहे. शासनाने ठरविलेल्या विवाहाचा वय आदिवासी समाज सुध्दा तंतोतंत पालन करतांना दिसून येत आहे. रूढी, परंपरा हे राहणीमानावर परिणाम करणारे घटक आहे असे सुचविणा-या उत्तरदात्यांचे प्रमाण हे सर्वाधिक ४८.३ टक्के आहे. गोंड आदिवासी समाजात त्यांचा रूढी, परंपरा या त्यांच्या राहणीमानावर परिणाम करतांना दिसून येतात. तसेच त्यांचे अज्ञान/अंधविश्वास हे ही कारण त्यात दिसून येत आहे. या कारणामुळे आदिवासी गोंड जमातीची पाहिजे तसा विकास दिसून येत नाही कारण आजही ते आपल्या परंपरांना चिकटून आहेत. त्यांचे राहणीमानात अजूनही फारसा फरक पडलेला नाही. झोपडीत राहणे शेती करणे अथवा मजूरी करणे तसेच साधी राहणीमान दिसून येते.

सामाजिक विकासाकरिता आवश्यक धोरणांची माहितीमध्ये रोजगारपुरक प्रशिक्षण मिळावे असे दर्शविणा-या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक ५१.० टक्के आहे. आदिवासी समाजातील युवकांना उपलब्ध आश्रमशाळा, वस्तीगृह सारख्या शैक्षणिक सुविधामुळे शिक्षण घेणे सोयीस्कर झालेले आहे. शिक्षणाची सोय झाल्याने आदिवासी युवक उच्चशिक्षण घेत आहेत. परंतु रोजगारपुरक शिक्षण उपलब्ध न झाल्याने पाहिजे तसा विकास दिसून येत नाही. तसेच आदिवासी समाज अजूनही गावखेड्यात राहत असल्याने लहानमुलांची मातृभाषा ही गोंडी असल्याने त्यांना मराठी आणि अन्य भाषा समजण्यास अडचण निर्माण होत असते.

आदिवासी युवकांना तोंड द्यावे लागणारे आर्थिक समस्यांमध्ये व्यवसायात रस नाही अशा उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (४०.०टक्के) आहे आदिवासी युवकांमध्ये जबाबदारी घेण्याची मानसिकता अजूनही विकसित झालेली नाही. तसेच व्यवसायाच्या बाबतीत तंत्र हस्तगत करण्याचे कौशल्य सुध्दा हस्तगत करण्यास तयार दिसत नाहीत.

शिक्षणाचे प्रमाण कमी व दुस-याकडे नोकरी करण्यास पाहिजे तसे प्रशिक्षण घेतले नसल्याने युवकांना नोकरी सुध्दा करता येत नाही. आर्थिक स्थिरता नसल्यामुळे कुटूंबाचे पालन पोषण करण्याची जबाबदारी योग्य पध्दतीने पुर्ण करू शकत नाहीत. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न तुटपुंजे असल्याने मुलांचे शिक्षणसुध्दा पुर्ण करता येत नाही. अशा अनेक आव्हाने आदिवासी युवकांसमोर निर्माण झालेले आहेत. शिक्षण हक्क कायद्याच्या लाभामध्ये मुलांना नामांकित शाळेत दाखल करून घेण्या-या उत्तरदात्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (४८.० टक्के) आहे. आदिवासी समाजातील आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्याने आजच्या परिस्थितीत शिक्षण घेणे हे त्यांच्यासाठी खुपच कठीण झालेले आहे. त्यामुळे शिक्षणापासून वंचित राहण्याची वेळ येते. शासनाने सुरू केलेल्या शिक्षण हक्क कायद्यामुळे आदिवासी मुलांना खाजगी व नामांकित शाळेत शिक्षण घेणे खुपच सोयीचे झालेले आहे. ज्यांनी लाभ घेतलेला आहे ते इतरांना लाभ घेण्यास प्रवृत्त करीत आहेत सोबच शिक्षणासाठी मुलांचे शाळेचे फी भरणे,वहया पुस्तके देण या सर्व गोष्टी सहज शक्य झाले ते शिक्षण हक्क कायद्यामुळेच. आता आदिवासी मुले सुध्दा नामांकित शाळेत इतर मुलांबरोबर शिक्षण घेत आहेत.

सुचना :

१. शासनाने आदिवासी युवकांच्या शैक्षणिक विकासाच्या वाढीकरिता तालुका किंवा जवळच्या क्षेत्रात जर उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली पाहिजे.
२. शासनाने आदिवासी समाजाकरिता असलेल्या आश्रमशाळा योजना किमान दहा गावाकरिता एक अशा पध्दतीची योजना तयार करून तेथे माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षणाची सोय करावी.
३. शासनस्तरावर गोंडी भाषेचे जतन करण्याकरिता कार्यशाळा, प्रशिक्षण देवून लिपीची निर्मिती करण्यात यावी. ग्रामीण भागात यांचा विशेषत्वाने जे गाणे, डंडार आणि अन्य माध्यमाचा उपयोग करून भाषा लिपीबद्ध करण्यात यावी.
४. आदिवासींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढवावे आणि आधुनिक शेती करण्याकरिता शेतक-यांना प्रोत्साहन देवून नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून, कृषी विभागामार्फत मिळणा-या योजना, आदिवासी विकास विभागामार्फत मिळणा-या योजनांचा लाभ त्यांना मिळायला पाहिजे.
५. पिकावर पडणा-या किटकांकरिता निरनिराळ्या पावडर्स व औषधे निघाली आहेत त्याचा शेतक-यांनी वापर केला पाहिजे. औषधे फवारण्यास लागणारी औषधे व उपकरणे शासनाने उपलब्ध करून दिली पाहिजेत.

६. समाजातील इतर लोकांनी या परंपरा जतन करण्यास योग्य मार्गदर्शन नवीन पिढीस करावे तसेच शासनास सुध्दा या समाजातील विवाहाची पध्दतीचे जतन करण्यास योग्य ती पावले उचलावी लागेल.

७. आदिवासी समाजातील परंपरागत न्याय व्यवस्थेला बळकट करून कमीत कमी वेळेत न्याय देण्याची व्यवस्था करण्यात यायला पाहिजे.

८. समाजाचे थोर आदर्श आणि इतिहास हा लिखित किंवा अन्य मार्गाने लोकापर्यंत पोहचविले पाहिजे. शासनाने विशेषत्वाने आदिवासींच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपरा जतन करण्यास योग्य ते धोरण आखून उपरोक्त शिफारशीचे धोरणामध्ये सामिल करण्याचे नियोजन केले तर आदिवासींचे परंपरा जतन केल्या जावू शकतात.

९. बाह्य समाजातील लोक याला फक्त मनोरंजनाचे साधन न समजता आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक अस्तित्व आहे असे समजून त्यांच्या लोकनृत्य, रूढी परंपरांचा आदर करायला पाहिजे. शासनाने अशा परंपरांचे जतन करण्यास योग्य ते पाउल उचलायला पाहिजे.

१०. शासकीय स्तरावर आदिवासींच्या विकासाकरिता त्यांना समजण्याकरिता त्यांच्या मातृभाषेतूनच शिक्षण मिळायला पाहिजे ज्यामुळे त्यांना कोणतीही गोष्ट अवगत करण्यास अडचण निर्माण होणार नाही.

११. शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध झाल्या आहेत पण रोजगारपुरक प्रशिक्षण पाहिजे ज्या योजना आदिवासीकरिता कार्यान्वित करण्यात आलेल्या आहेत त्यांचे देखभाल व योग्य अंमजबजावणी होण्यासाठी शासकीय अधिका-यांची नियमित गावभेटी आठवड्यातून होणे आवश्यक असावे

संदर्भ :

क-हाडे, बाबू, (२००४), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, नागपुर; मानवता सांस्कृतिक विकास व शोध केंद्र चामोशी, हिंद मुद्रणालय महाल, पुष्ठ क्रं. ४.

आकरे, बी. एन.,(२००९), आदिवासी जिवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम, नागपुर; पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीबुटर्स पुष्ठ क्रं. ३.

फडके, सुधीर, (१९६३), महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न, पुणे; जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुष्ठ क्रं. १९,१०३.

नाडगोंडे, गुरुनाथ, (२००४) तृतीय आवृत्ती, भारतीय आदिवासी, पुणे; कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. पुष्ठ क्रं. १

गारे,गोविंद, (२००९), आदिवासींचे शिक्षण, औरंगाबाद; साकेत प्रकाशन प्रा.लि. पुष्ठ क्र. २०-२३.

भांडारकर, पु.ल. शेख शब्बीर, पालकर, जी.के.(१९८७), भारतीय सामाजिक समस्या, नई दिल्ली; एस चंद्र अन्ड कम्पनी प्रा.लि. पुष्ठ क्रं. ३०७.

गारे, गोविंद, (२००० प्रथमावृत्ती), बदलांचा उबरंठयावर कोकणी आदिवासी, पुणे; श्री. विद्या प्रकाशन पुष्ठ क्रं. १-२.

पटले, भगतसिंग, (२०१३), परिवर्तनीय आदिवासी पावरा समाज, धुळे; अर्थव पब्लिकेशन, पुष्ठ क्रं. ११-१२.

वर्मा,आर.सी., अनुवाद क्षीरसागर मनोज वामन, (भारत सरकार २००३ प्रथम आवृत्ती), भारतीय समाज काल, आज आणि उदया, प्रकाशन विभाग, माहिती आणि प्रसारण, पुष्ठ क्रं. ६,७,८.

शहा, मु.ब., झेंडे, संजय (२००४), खानदेश सांस्कृतिक इतिहास-खंड:२, जाती -जमाती सातपुडयातील तडवी, धुळे; का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, पुष्ठ क्रं. २९४.

क-हाडे, बाबू, (२००४), आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, नागपुर; मानवता सांस्कृतिक विकास व शोध केंद्र चामोशी, हिंद मुद्रणालय महाल, पुष्ठ क्रं. ४.

आगलावे, प्रदिप, (२००७),आदिवासी समाजाचे समाज शास्त्र, नागपुर; श्री. साई प्रकाशन, पुष्ठ क्रं. २,११,१२,१३,१४.

कशाळीकर, माधव ज., (१९८८), आदिवासी भारत, कोल्हापूर; अजब पुस्तकालय, पुष्ठ क्रं. ६.

लोटे, रा.ज.,(२०१०), आदिवासी समाजाचे समाज शास्त्र, नागपुर; पिंपळापुरे अन्ड पब्लिशर्स पुष्ठ क्रं. ६.

आगलावे, प्रदिप, (२००४),आदिवासी समाजाचे समाज शास्त्र, नागपुर; श्री. साई प्रकाशन, पुष्ठ क्रं. २३,४.

लोटे, रा.ज.,(२००४), आदिवासी समाजाचे समाज शास्त्र, नागपुर; पिंपळापुरे अन्ड पब्लिशर्स पुष्ठ क्रं. १२,१३.

कोंडेंकर, ए.वाय.,(१९९९), सामाजिक मानवशास्त्र, कोल्हापूर; फडके प्रकाशन, पुष्ठ क्रं. ३९,४०,४१.

गारे, गोविंद, (१९९३), भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती, औरंगाबाद; अमृत प्रकाशन, पुष्ठ क्रं. ८,९.

लोकराज्य, (डिसें.१९८३), आदिवासी विशेषांक, पुष्ठ क्रं. ४